

Musa Yabgu bin Selçuk'un Sikkeleri (Selçuklu Sikke Basımının Erken Aşamaları Hakkında)

Б.Д. Кочнев, “Монеты Мусы Йабгу, сына Селджука (О ранних этапах селджукидского чекана)”, *Эпиграфика Востока*, XXVI, 2001, s. 34-51.

Çevirmen

Ekrem Kalan | ORCID: 0000-0002-7944-299X | ekremkalan@gmail.com

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01m59r132>

Öz

1024-1029 yıllarına ait Kermine sikkeleri üzerindeki yazıtların analizi, Karahanlılar ile Selçuklular arasındaki ilişkilerin erken tarihini yeniden inşa etmeye ve Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucularından Musa bin Selçuk'un siyasi kariyerinin bazı yönlerini aydınlatmaya olanak sağlamaktadır. Yazıtlar, 1024 ve 1028 yılları arasında Kermine bölgesinin, daha önce merkezi Mâverâünnehr'in Karahanlı hükümdarı Ali bin el-Hasan tarafından kendisine verilmiş olan Musa bin Selçuk'a ait olduğunu göstermektedir. Musa o kadar önemli hak ve imtiyazlara sahipti ki, Karahanlı hükümdarının adını bile anmadan kendi adına bakır sikke bastırabiliyordu. Bu durum, Selçukluların Kermine üzerindeki haklarının ellerinden alındığı yaklaşık 1029 yılına kadar sürmüştü.

Anahtar Kelimeler

Selçuklular, Selçuklu Nümişmatığı, Musa Yabgu, Kermine, Fels

Atıf Bilgisi

Б,Д, Кочнев. “Musa Yabgu bin Selçuk'un Sikkeleri (Selçuklu Sikke Basımının Erken Aşamaları Hakkında)”. Çev. Ekrem Kalan, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 22 (Haziran 2025), 151-171.
<https://doi.org/10.23897/usad.1617821>

Geliş Tarihi	11.01.2025
Kabul Tarihi	28.05.2025
Yayın Tarihi	30.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Musa Yabghu bin Seljuq's Coins (On the Early Stages of Seljuq Coinage Minting)

Б.Д. Кочнев, “Монеты Мусы Йабгу, сына Селджука (О ранних этапах селджукидского чекана)”, *Эпиграфика Востока*, XXVI, 2001, с. 34-51.

Translator

Ekrem Kalan | ORCID: 0000-0002-7944-299X | ekremkalan@gmail.com

Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History, Antalya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01m59r132>

Abstract

The analysis of inscriptions on coins minted in Karmina between 1024 and 1029 offers valuable insights into the early relationship between the Karakhanids and the Seljuqs, as well as shedding light on aspects of the political career of Musa bin Seljuq, one of the founding figures of the Seljuq Empire. The inscriptions reveal that from 1024 to 1028, the Karmina region was under the authority of Musa bin Seljuq, to whom it had previously been granted by the Karakhanid ruler Ali bin al-Hasan, who governed from central Transoxiana. Musa enjoyed such significant rights and privileges that he was able to issue copper coins in his own name, without even referencing his Karakhanid overlord. This situation continued until approximately 1029, when the Seljuqs appear to have lost their control over Karmina.

Keywords

Seljuqs, Seljuq Numismatic, Musa Yabghu, Karmina, Copper coins

Citation

Б,Д. Кочнев. “Musa Yabghu bin Seljuq's Coins (On the Early Stages of Seljuq Coinage Minting)”. Trans. Ekrem Kalan. *Journal of Seljuk Studies* 22 (June 2025), 151-171.

<https://doi.org/10.23897/usad.1617821>

Date of Submission	11.01.2025
Date of Acceptance	28.05.2025
Date of Publication	30.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
-------------------	--

Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
-------------------	----------------

Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
-----------------------	---

Complaints	usad@selcuk.edu.tr
------------	--------------------

Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
---------------	---

Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .
---------------------	---

Giriş

Bilindiği gibi Selçuklu Devleti'nin kurucuları Tuğrul Bey Muhammed ve Çağrı Bey Davud kardeşler (Mikail b. Selçuk'un oğulları) ve amcaları Musa Yabgu¹ b. Selçuk'tur. Gaznelilere karşı mücadeledeki ilk başarıları, özellikle Horasan'da sikke bastırmalarıyla dikkat çekiyordu. V.V. Bartold'un yazdığı gibi, Mes'ûd-ı Gaznevî'ye karşı Dandanakan'da (431/1040) kazanılan kesin zaferden önce bile, 428/1037'de Horasan'ın başkenti Nişabur'da Tuğrul Bey adına ve Merv'de Çağrı Bey adına sikkeler basıldı.² Nümismatik faaliyetini esas olarak Büyük Selçuklu sikkelerinin incelenmesine adanmış T. Hocaniyazov, Selçuklu sikkeciliğinin başlangıcı üzerine yazdığı özel bir makalede, bilinen en eski Selçuklu sikkelerinin 433/1041-42'de Tuğrul Bey tarafından bastırılan Nişabur dinarları olduğunu, yani Selçukluların kendi sikkelerini basmaya hemen değil, belli ki Dandanakan savaşından sonra başladığını belirtmiştir.³ Daha sonra aynı mesele G. G. Beradze tarafından ele alınmıştır. G. G. Beradze'nin makalesi, T. Hocaniyazov'un J. Smith ve F. Plunkett'in kendi çalışmasından daha önce yayınlanan ve 428/1036-37'de Nişabur'da basılan Tuğrul Bey'in dinarı gibi daha eski bir Selçuklu sikkesinden bahseden (ancak tanımlamayan) makalesinden habersiz olduğunu göstermektedir.⁴ Ancak bu (sikke), Selçuklulardan

¹ Bu "isim" el yazması kaynaklarda *بيغو* ve *بيغو* olarak geçmektedir ve uzmanlar tarafından daha da farklı şekillerde transkribe edilmektedir: Yabgu (Yabgu), Bigu, Baigu (Beigu), Paigu. S. G. Agacanov "yabgu" ve "baigu" ünvanları arasında ayırım yaparak ilkinin daha yüksek olduğunu düşünmektedir (Agacanov, 1969, s. 139-140). Oğuz ve Türkmenlerin ünvan bilimi ve onomastiği alanında uzman olmadığım için Türkolog S. G. Klyaştorniy'e danıştım, o da yabgu biçiminin kendisine daha uygun göründüğünü nazıkçe bildirdi. Böyle bir ünvan, Oğuzlar (Türkmenler) dâhil olmak üzere Türkler arasında iyi bilinir ve genellikle kişileştirilir, yani bir tür isim görevi görür. Bu bağlamda, S. G. Klyaştorniy'nin Oğuzlar (Türkmenler) hakkındaki başarılı formülasyonunu hatırlamakta fayda var. S. G. Klyaştorniy, Türklerle ilgili olarak "ünvan ..., isimden ayrılmaz ve çoğu zaman ayırt edilemez" (Klyaştorniy, 1986, s. 324). El yazması kaynaklarda, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in amcasından çoğu durumda Musa olarak değil, Yabgu olarak bahsedilir, yani ünvan neredeyse Müslüman adının yerini almış ve aslında taşıyıcısının tarihe girdiği bir isme dönüşmüştür.

² Bartold, 1963, II/I, s. 573; Bartold, 1968, V, s. 93. V. V. Bartold, İbnü'l-Esir'e atıfta bulunur, ancak bu yazar sikke hakkında hiçbir şey söylemez ve sadece Tuğrul Bey ve Çağrı Bey adına (okunan) hutbeden bahseder (İbnü'l-Esir, 1939, I, s. 369). Büyük olasılıkla V. V. Bartold, hutbe/sikke çiftinin ayrılmazlığına dair geleneksel (ve prensipte adil) fikirden hareket etmiştir: sikkeler var- demek ki hutbe de vardı, hutbe okundu- demek ki sikkeler de olmalıydı. Neredeyse her zaman olduğu gibi, büyük Rus oryantalist haklıydı ve 428/1037 Nişabur Selçuklu dinarları nihayet tespit edildi (bu konuya aşağıda değinilecektir).

³ Hocaniyazov, 1972, s. 155-159.

⁴ Smith ve Plunkett, 1968, II, p. 297; Beradze, 1985, XXIII, s. 48-49. G. G. Beradze İbnü'l-Esir'in Nişabur'da Tuğrul Bey adına okunan ilk hutbe için iki farklı tarih verdiğini vurgulamıştır: bir yerde MS 429, diğerinde ise MS Şaban 428. Sikke verileri erken tarihin güvenilirliği konusunda ikna edicidir (Beradze, 1985, XXIII, s. 48-49). Yıl konusunda gerçekten hiçbir şüphe yoktur. Ay konusunda ise, G. G. Beradze'nin de belirttiği gibi, el yazması kaynaklarda Şaban, Ramazan veya Zi'l-kade 429 h. olarak geçmektedir (Beradze, 1985, XXIII, s. 49, not 9). Daha kesin işaretler de vardır: Ebu'l-Hasan Beyhaki'ye göre Tuğrul Bey adına hutbe ilk olarak 428 Ramazanının ilk cuma günü, yani 7 Ramazan 428/24 Haziran 1037'de Nişabur'da okunmuştur (Bagirova, 1987, s. 53). Ebu'l-Fazl Beyhaki'ye göre, Selçuklu İbrahim Yınal, Sübaşı komutasındaki Gazne ordusunun Serahs yakınlarında yenilmesinden 20 gün sonra Nişabur'a

herhangi birinden bahseden en eski sikke değildir, daha da eskileri vardır. Aşağıda hem bu felslerin hem de daha sonraki dinarların açıklamaları yer almaktadır; bunların yazıtları, felsin doğru şekilde atfedilmesi açısından önemlidir.

Res. 1- Fels - Kermine 415/1024-25 yılı

1 a. Kermine 415/1024-25 yılı/ Fels⁵

Ön yüzde: Mu'izzü'd-devle; Arka yüzde: Yabgu

Ön yüzde ortada:

معز
الدوله

Üstte, büyük bir hilalin boynuzları arasında (Mu'izz kelimesindeki “ayn” bu şekilde okunur), sola dönük bir kılıcın altında bir halka. Daire, içteki çift (içte noktalı, dışta çizgisel) ve dıştaki tek çizgili kenarlar arasında:

لا اله الا الله وحده لا شريك له محمد رسول الله

Arka yüzde ortada: بيغو (iki halka arasında). Üstte yarım daire, altta yarım üçgen uçlu, altta aşağıya doğru okla çizilmiş yay. Daire, iç üçlü (çizgisel arasında noktalı) ve dış tek çizgili kenarlar arasında:

بسم الله صرب هذا الفلص بكرمينة سنة خمس عشر و اربعمئة

1 b. Kermine 415/1024-25 yılı/ Fels⁶

Ön yüzde No. 1 a gibi, ancak iç kenar üçlü (çizgiler arası noktalı).

yaklaşmıştır (Ebu'l-Fazl Beyhakî, 1969, s. 673), son olay ise Sadreddîn Hüseyinî'ye göre 6 Şaban 428/25 Mayıs 1037 tarihinde gerçekleşmiştir (Sadreddîn Ali el-Hüseyinî, 1980, s. 29). Ebu'l-Fazl Beyhakî'ye göre, Nişabur'a yaklaşan İbrahim Yinal şehre hemen değil, Nişabur soylularının toplantılarından sonra girmiştir (Ebu'l-Fazl Beyhakî, 1969, s. 673, sl.). Böylece, Ebu'l-Hasan Beyhakî'nin tarihi diğer yazarların tanıklıklarıyla doğrulanabilir. Muhtemelen, farklı kaynaklarda belirtilen farklı aylar farklı olayları kaydetmektedir: Şaban ayında Selçuklu ordusu Nişabur'a yaklaşmış, Şaban ayının sonunda veya Ramazan ayının başında şehre girmiş, bundan sonra (7 Ramazan) Tuğrul Bey adına hutbe okunmuş ve zi'l-kadede onun adının geçtiği ilk sikkeler basılmıştır. Her ne olursa olsun hem el yazması kaynakların verileri hem de özellikle parasal veriler, Selçuklu devletinin varoluş tarihini alışılageldiği gibi 429/1038'den değil, 428/1037'den başlatmanın daha doğru olduğuna ikna etmektedir.

⁵ V. F. Tsapın'ın özel koleksiyonundan (Semerkand).

⁶ Devlet Ermitaj Müzesi Nümismatik Bölümü, (bundan sonra GE olarak anılacaktır), Envanter No. 3017, 6239; Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, (Semerkant), Envanter No. 1746; ilk kopya yayınlanmıştır: Fraehn, 1826, s. 133, No: 44.

Arka yüzde No. 1 a gibi, ancak dairesel ayak tam olarak yerleştirilmemiştir (son kelime عشر).

1 c. Kermine 415/1024-25 yılı/ Fels⁷

Ön yüzde ortada: معز الدولة Solda ucu sivri bir kılıç üzerinde, solda bir topuz (?) altında. Bir daire içinde, içteki çift (veya tek) ve dıştaki tek çizgi kenarları arasında:

لا اله الا / الله وحده / لا شريك له / نصر من الله

(Efsane bitkisel parşömenler şeklinde üç farklılaşmayla bölünmüştür).

Arka yüzde ortada: بيغو , Üstte yarım daire, altta yarım üçgen uçlu, (içte - boynuzları arasında halka olan bir hilal), sağda ve solda aşağıya doğru bir ok ucu üzerinde, aşağıda aşağıya doğru bir ok ile çizilmiş bir yay. Daire, içteki çift ve dıştaki tek doğrusal kenarlar arasında, No. 1 b gibi, ancak sonunda iki belirsiz işaret daha.

2. Kermine 417/1026-27 yılı/ Fels⁸

Ön yüzde: padişah; Arka yüzde: İnanç Kokuz (?)⁹

Ön yüzde ortada:

لا اله الا الله
وحده لا شريك له
پادشا

Üst bezeme, lejantta içteki çift ve dıştaki tek çizgisel kenarlar arasında, No: 1 a gibi, ancak tarih farklıdır: ...ع و سب

Arka yüzde ortada:

الله
اينانچ كوكو
ر (ن veya)

Üstteki kelime ve alttaki işaret iki halka arasındadır. Lejantta içteki üçlü (iki doğrusal arasındaki halkaların) ve dıştaki tek doğrusal halkalar arasında, Kur'an XXX, 3-4:

الله الامر من قبل و بعد (!) و يو منذ يفرح المومنون بنصر الله

3. Kermine 419/1028 yılı/ Fels¹⁰

Ön yüzde: Seyf; Arka yüzde: Yabgu Seyfü'd-devle¹¹

⁷ Örneklerden biri 1985 yılında Buhara Eyaleti'ndeki Kum-Sovtan'da bulunmuş ve Devlet Doğu Halklarının Sanatları Müzesi'nde (Moskova) muhafaza edilmektedir, diğeri ise 1989 yılında Semerkant Eyaleti'ndeki Koyçili-Tepa yerleşiminde bulunan ve Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nde muhafaza edilen bir hazinenin parçasıdır; hazine hakkında kısa bilgi için bk. Koçnev, 1990, s. 56-57; Atahocayev ve Koçnev, 1993, s. 62-63.

⁸ GE Env. No. 3097; yayın: Fraehn, 1855, s. 57, No: 90.

⁹ Köküz adı XIII. yüzyıla ait bir Uyгур belgesinde geçmektedir (*Drevnyurkskiy slovar*, Leningrad, 1969, s. 313), ancak Koktuz gibi başka okumalar da mümkündür. Bk. X. yüzyıldaki Baytuz adı (Ebu'l-Fazl Beyhakı, 1969, s. 282).

¹⁰ Bir örnek Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nde (Envanter No. 1472), diğeri GE'de (Envanter No. 3021) muhafaza edilmekte olup, bunlardan ikincisi yayınlanmıştır: Fraehn, 1826, s. 137, No: 59.

¹¹ Geleneksel olarak ön yüz, alanında kelime-i şahadetin ilk kısmının bulunduğu yüz, arka yüz ise alanında

Ön yüzde ortada:

محمد
رسول
الله
سيف

İçinde nokta bulunan bir parantezin üstünde. Lejantta, iç üçlü (doğrusal olanlar arasındaki halkaların) ve dış tek satırlık kenar arasında, No. 1 a gibi.

Arka yüzde ortada:

بيغو
سيف
الدولة

Üstte içinde nokta olan bir yarım daire, altta sola dönük bir kılıç. Lejantta, ön yüzde 1a'daki gibi çerçevenilmiş, ancak tarih farklı:

... تسع عشر و ار ...

4. Kermine 420/1029 yılı/ Fels¹²

Ön yüzde: Bahâ (?) ü'd-devle Cebrail b. Muhammed

Ön yüzde ortada: Ortasında bir nokta bulunan çift eş merkezli bir daire, basım bilgisi ise bir dörtgen (içerisindedir):

بسم الله ضر / بهذا الفل / بكرمينه سنة / عشرين اربع ...

Bu karenin içine, onunla bir açı yapacak şekilde, başka bir kare yerleştirilmiştir:

بها (٤) الد / ولة / جبر نل / بن محمد
الله
محمد
رسول الله

Hepsi tek satırda (yer alır).

5. Kermine 420/1029 yılı/ Fels¹³

Ön yüzde: ilek; Arka yüzde: padişah.

Ön yüzde ortada: Kamçı (halat) şeklinde bir kenarda: ايلك Dairesel, içteki çift ve dıştaki tek doğrusal kenarlar arasında, No: 1a gibi.

Arka yüzde ortada:

İkinci ve üçüncü satırların arasında zikzak bir bezeme vardır. Bir daire içinde, içteki üçlü (çizgiler arasında noktalı) ve dıştaki tek çizgili kenarlar arasında, yazıtın okunamayan parçaları yer almaktadır.

Arka yüzde ortada: Kamçı (halat) şeklinde bir kenarda: بادشا Bir daire içinde, ön yüzde 1a'daki gibi çerçevenilmiş, ancak tarih farklı:

عشرين اربع (!)

kelime-i şehadetin ikinci kısmının bulunduğu yüz olarak kabul edilir. Bu tip felslerde, yanlardan birinin alanı kelime-i şehadetin ikinci kısmı için ayrılmıştır, ancak yine de bu taraf ön taraf olarak etiketlenmelidir, çünkü kelime-i şehadetin ilk kısmı da daire şeklinde de olsa buraya yerleştirilmiştir.

¹² GE, Env. No: 3091. Fels yayınlanmıştır (Fraehn, 1826, s. 136, No: 54), ancak yayıncı tarafından darp ettirenden bahsedilmemiştir.

¹³ GE, Env. No: 19248.

6. Herat 435/1043-44 yılı/ Dinar¹⁴

Arka yüzde: el-Melikü'l-Âdil Yabgu

Ön yüzde ortada, doğrusal kenarda:

قتع
لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

Lejantta:

بسم الله ضرب هذا الدينار بهراة سنة خمس و ثلثين (!) و اربعمئة

Lejantta çizgisel bir kenarda, bir Kur'an efsanesinin parçaları yer almaktadır (Kur'an XXX, 3-4).

Arka yüzde ortada:

الله
محمد رسول الله
القائم بأمر الله
الملك العادل
يبعو

Lejantta, iki tek çizgisel kenar arasında Kur'an IX, 33:

محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

7. Herat 439/1047-48 yılları/ Dinar¹⁵

Arka yüzde: el-Melikü'l-Âdil Ebu Ali el-Hasan b. Musa Yabgu

Ön yüzde ortada:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
القائم بأمر الله

Üstte ortasında bir halka bulunan yarım daire, sağda ve solda ucu aşağıya bakan bir kılıç.

No: 6 gibidir, ancak tarih farklı: تسع و ثلثين و اربعمئة

Lejantta, doğrusal bir kenardadır. Kur'an XXX, 3-4.

محمد
رسول الله صلى
الله عليه الملك
العادل ابو على
الحسن بن موسى
يبغو

Üstteki kelime iki nokta arasındadır. Lejantta, içteki çift (halkalı?) ve dıştaki tek doğrusal kenar arasındadır. Kur'an IX, 33.

¹⁴ A. G. Gayev'in özel koleksiyonundan sikke (Moskova). Herat dinarı hicri 435 tarihli, GE koleksiyonundan (olup), T. Hocaniyazov tarafından yayınlanmıştır (Hocaniyazov, 1979, s. 20, No: 73) muhtemelen yayınlanmış olana benzemektedir, ancak açıklamaya bakılırsa daha kötü muhafaza edilmiştir.

¹⁵ (Yazar, bu dipnotu boş bırakmıştır ve kaynağı tespit edilememiştir).

Res. 2. Dinar, Herat 435/1043-44 yılı

8. Herat 443/1051-52 yılı Dinar¹⁶

Arka yüzde: el-Melikü'l-Âdil Yabgu

Ön yüzde ortada No: 7 gibi, ancak üstte bir süsleme var, altta (halifeden bahsetmek yerine) başka bir süsleme var ve yanlarda hiçbir süsleme yok. Lejantta ise No: 6 gibidir, ancak tarih farklıdır: ثلث و اربعين و اربع مائة Kur'an XXX, 3-4.

Arka yüzde ortada:

محمد
رسول الله
القائم بأمر الله
الملك العادل
بيغو

Lejantta, No:7'deki gibi

9. Herat 446/1054-55 yılı Dinar¹⁷

Arka yüzde: el-Melikü'l-Muzaffer Mu'izzü'd-devle Yabgu

Ön yüzde ortada No:7'deki gibi عدل , ancak sağ üstte altı yapraklı bir rozet vardır ve sol taraf korunmamıştır. No: 6'daki gibi daire içine alınmıştır, ancak tarih farklıdır:

ست و اربعين و اربعمائة

Lejantta, Kur'an XXX, 3-4.

Arka yüzde ortada:

الله
محمد رسول الله
الملك المظفر
معز الدولة
بيغو

Üstteki kelime beş köşeli yıldızlar arasında, alttaki ise üç yaprak arasındadır. Bir daire içinde, tek yapraklı kenarlar arasında, Kur'an IX, 33.

Yukarıda anlatılan Kermine felslerinden bazılarını tarihsel bir yorum getiren ilk kişi, onlara özel bir bölüm (istoriko-numizmatikçeskiy ekskurs) ayıran M. N. Fyodorov olmuştur.

¹⁶ Aynı eser, s. 148-149, No: 2 (Yazar, bu dipnotu boş bırakmıştır ancak tercüman tarafından kaynağı tespit edilip, eklenmiştir).

¹⁷ Hocaniyazov, 1979, s. 149, No: 3.

O dönemde, 415/1024-25 tarihli Mu'izzü'd-devle lakaplı ve "Yabgu" isimli felsleri ve 419/1028 tarihli aynı isimli ve Seyfû'd-devle lakaplı felsleri biliyordu. Hem lakap hem de isim ("veya şerefli lakap"), M. N. Fyodorov tarafından özellikle İbnü'l-Esîr, Mîrhând ve Münecimbaşı (gibi) el yazması kaynaklarda hakkında bazı bilgiler bulunan Yusuf b. Musa b. Selçuk'a atfedilmiştir. Bu kaynakların anlattıklarına göre, Maverâunnehir'in o zamanki Karahanlı Hükümdarı Ali Tegin, ilk olarak Mikail b. Selçuk'un oğulları Tuğrul ve Çağrı Beylere bir ittifak teklif ettiyse de Ali Tegin'in tüm teklifleri reddedildi ve bu da kardeşlere karşı düşmanlığı uyandırdı. Daha sonra Ali (Tegin), kuzenleri Yusuf b. Musa'yı kendi tarafına çekmeyi başarıp, tüm Türk askerlerini Yusuf'un hizmetine vererek, ona birçok toprak (ikta) bağışlayıp, "İnanç Yabgu" ünvanını verdi. Ali (Tegin), Yusuf'u Tuğrul ve Çağrı beye karşı yönlendirmeye çalıştığında itaat etmedi ve Ali Tegin'in emriyle öldürüldü. 420/1029 yılının hemen başında Mikail b. Selçuk'un oğulları, kuzenlerinin intikamını almak için büyük bir ordu toplayarak, Ali Tegin'i mağlup ettiler.¹⁸

M. N. Fyodorov adı geçen çalışmasını yazarken 417/1026-27'de darbedilen başka bir Kermine felsini dikkate almamıştı. Daha sonra bu sikke ve X. M. Fren tarafından yapılan yayınlara tanışmış, bu sikkelerin üzerinde İnanç'ın adını keşfetmiş, aynı (yukarıda bahsedilen) Yusuf (b. Musa) ile ilişkilendirmiş ve 417/1026-27 Kermine basımını da ona atfetmiştir.¹⁹

M. N. Fyodorov, 415-419/1024-28 tarihli Kermine felsleriyle ilgili iki makalesinde de bunların Yusuf b. Musa'nın sikkeleri olduğundan şüphe etmemiştir. Aksine, İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilerin bu sikkelerin "gizemini ortaya çıkarmaya yardımcı olduğuna" ve "sırayla eski tarihçinin bilgilerini tamamladığına" ikna olmuştur.²⁰ Bu arada, hem "eski tarihçi" hem de onun kalem arkadaşları (meslektaşları) Mîrhând ve Münecimbaşı bir konuda birleşirler: Yusuf ile Ali Tegin arasındaki yakınlaşma, Mahmûd-ı Gaznevî tarafından Maverâunnehir'in merkezinden geçici olarak uzaklaştırılan Ali (Tegin)'nin mülklerine (kendi bölgesine) geri dönmelerinden sonra gerçekleşmişti. Bununla birlikte, (Gazneli) Mahmûd'un seferi kesinlikle güvenilir bir şekilde 416/1025²¹ yılına tarihlendirilmektedir. Yabgu'ya atfedilen en eski Kermine felsleri 415/1024-25 yıllarına kadar uzanmaktadır. M. N. Fyodorov, bu açık çelişkiyi esasen sessiz kalarak geçiştirmiş, yalnızca sikkelere bakarak Ali Tegin ile Yusuf arasındaki yakınlaşmanın 415/1024-25 gibi erken bir tarihte gerçekleştiğini söylemekle yetinmiştir.²² Tüm bu olaylardan çok daha sonra yazan bu üç tarihçinin de Selçukluların erken tarihiyle ilgili anlatımlarında birçok yanlışlık ve hatta bariz hatalar tespit edilmiştir. 415-419/1024-28 tarihli Kermine sikkelerinin Yusuf b. Musa'ya ait olduğunu tartışmasız bir şekilde kanıtlamayı başarabilseydi, M. N. Fyodorov'un bu düzeltmesini kabul etmek mümkün olabilirdi. Ancak onun bu bakış açısı sağlam olmayan bir temele dayanıyor- kesin ve koşulsuz bir şekilde Yusuf'a atfedilen "Yabgu" adı (veya "şerefli lakabı").

M. N. Fyodorov'un 415-419/1024-28 yılları arasındaki Kermine felslerini Selçuklularla

¹⁸ Fyodorov, 1966, No: 3, s. 53-55; İbnü'l-Esîr, 1939, s. 366-367; Mîrhând, 1939, I, s. 455.

¹⁹ Fyodorov, 1972, s. 173-174.

²⁰ Fyodorov, 1966, s. 54.

²¹ Ebu Said Gerdizî, 1991, s. 102-104; Bartold, 1964, II/2, s. 491.

²² Fyodorov, 1966, s. 54.

ilişkilendirmesine katılmamak mümkün değildir. Bilindiği gibi, bu türden bir tuğra ya da tamga, bir yay ve yanına yerleştirilmiş bir okun şematik görüntüsüydü. Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra Selçuklular tarafından basılan sikkelerde bu tuğra defalarca yeniden üretilmiş, bazen neredeyse tanınmayacak kadar sadeleştirilmiş ve hatta bazen küçültülmüş tuğra yarım daire, parantez vb.²³ şeklini aldığı bir oktan mahrum bırakılmıştır; ancak en azından bir örnekte, tam tersine, ok sayısı ikiye ulaşmaktadır.²⁴ 415/1024-25 yılına ait Kermine felslerinde, bir ok ile çekilmiş bir yayın gerçekçi tasvirine ek olarak (Karahanlı sikkeleri için oldukça olağan), iki oklu bir yarım daire, alt üçgen uçlu bir yarım daire (üzengiye andıran) ve 419/1028 tarihli felslerde - bir yarım daire ve bir parantez bulunmaktadır. 415/1024-25 tarihli felsler üzerine yerleştirilen içinde halka ve hilal bulunan üzengi şeklindeki figür, 439/1047-48 tarihli Herat dinarı üzerinde neredeyse birebir tekrarlanmıştır. Buna ek olarak, bu isim veya ünvanın *سعو* (nasıl okunursa okunsun) (bu tasvirlerin) Karahanlı sikkelerinde hiç görülmediği halde Selçuklular için oldukça olağan olduğunu göz önünde bulundurursak, 415/1024-25 ve 419/1028 tarihli Kermine felslerini basan kişinin Selçuklu kökenli olduğuna dair hiçbir şüphe kalmaz. Ancak XI. yüzyılda yaşamış olan Selçuklu soyundan gelenler arasında bu ismin *سعو* birden fazla taşıyıcısı vardı, bu nedenle M. N. Fyodorov'un Yusuf b. Musa'yı tercih etmesi keyfi olarak değerlendirilemez.

Açıkçası, Kermine sikkelerinde Yabgu olarak görünen kişinin daha güvenilir bir şekilde tanımlanması için bazı ek verilere ihtiyaç vardır. Sikkelerin bu konuda sağladığı tek veri, 415/1024-25 tarihli fels üzerinde Mu'izzü'd-devle lakabının bulunmasıdır. M. N. Fyodorov kendinden emin bir şekilde (ve herhangi bir argümana dayanmadan) Yabgu isminin taşıyıcısına atfetmiş ve ünvan ile isim sikke çemberinin farklı taraflarında yer almasına ve dolayısıyla hem bir kişiye hem de farklı kişilere atıfta bulunabilmesine rağmen diğer olasılıkları göz önünde bulundurmamıştır. Merkezî Maverâünnehir o dönemde Karahanlı Ali b. el-Hasan (Ali Tegin)'a bağlı olmasından dolayı, ya Ali (Tegin)'nin kendisi ya da (daha düşük bir ihtimalle) sikkelerde bir süre sonra adı geçen oğlu Yusuf, Yabgu'nun hükümdarı olarak hareket edebilirdi.

Bununla birlikte, Ali ve Yusuf'un bol (miktaradaki) çeşitli sikkelerinde, ilki (Ali) için Bahâü'd-devle ve Kutbü'd-devle, ikincisi (Yusuf) için Şemsü'd-devle lakapları görülürken, Mu'izzü'd-devle ünvanı belirtilmemiştir.²⁵ Son lakap erken dönem Karahanlı sikkelerinde görülür. Özellikle XI. yüzyılın başlarına ait İsficab (Sayram) ve Şaş dirhemleri üzerinde bulunmaktadır.²⁶ M. N. Fyodorov bunu, sikkeleri 415/1024-25'e kadar ulaşan, toprakları aynı dönemde Zerefşan Vadisi'ni içine alan ancak aslında Mu'izzü'd-devle lakabını taşıyan ve 404/1013-14'ten sonra sikkelerde hiçbir şekilde adı geçmeyen eski İsficab Hanedanı

²³ Hocaniyazov, 1979, s. 168, tabl. 1, No: 2-4, 6-13, 15, 17, 18, 20-24, 26, 27, 29, 36-38, 42, 49-51, 53-56, 58, 60-62, 66; s. 169, tabl. II, No: 79; s. 170, tabl. III, No: 140, 147, 172; s. 171, tabl. IV, No: 256, 257; s. 172, tabl. V, No: 283.

²⁴ Hocaniyazov, 1979, s. 170, tabl. III, No: 148.

²⁵ Kochnev, 1997, s. 19-32.

²⁶ Koçnev, 1995, 4, s. 219, 221, 223, 224, 227.

Matt'ın bir üyesi olan Muhammed b. Ali'ye²⁷ atfetmiştir.²⁸ 415/1024-25'ten sonra aynı ünvan, başka bir hükümdara, yani sadece Fergana sikkelerinden bilinen Karahanlı Abbas b. Muhammed b. Nasr'a ait sikke metinlerinde yeniden ortaya çıkmaktadır.²⁹ Bu nedenle, yeterince bol olan mevcut malzemeler, 415/1024-25 tarihli Kermine felslerinde kullanılan Mu'izzü'd-devle lakabını Karahanlılardan herhangi biriyle ilişkilendirmek için gerekçe sağlamaz. Dolayısıyla M. N. Fyodorov, Yabgu adını ve Mu'izzü'd-devle lakabını tek bir hükümdara atfederken açıkça haklıydı. Anonim "Sistan Tarihi"nde 432/1040, 443/1051, 444/1053 ve 448/1056 yıllarına dair, hâkimiyeti Herat ve Sistan'a kadar uzanan ve 443/1052 tarihinde oğlu Buri b. Mu'izzü'd-devle olarak adlandırılan Emir Yabgu'dan (Bigu olarak çevrilmiştir) bahsedilmektedir.³⁰ 446/1054-55 tarihli Herat dinarlarını bastıran kişi Mu'izzü'd-devle Yabgu'dur. Açıkça görüldüğü gibi, tüm bu durumlarda aynı Yabgu kastedilmekteyse de, "Sistan Tarihi"nin (Rusça) tercümanı L.P. Smirnov onu Musa b. Selçuk³¹ olarak, Herat sikkelerini yayınlayan T. Hocaniyazov ise Musa'nın oğlu Hasan olarak kabul etmektedir.³²

El yazması kaynaklarda her iki görüş için de dayanaklar bulunmaktadır. Horasan'ı nihayet Selçuklulara kazandıran 431/1040 yılındaki Dandanakan zaferinden sonra, henüz fethedilmemiş olanlar da dâhil olmak üzere, Selçuklular mülklerin paylaşımını gerçekleştirdiler. Muhammed Ravendî'ye göre, Musa Yabgu b. Selçuk bu paylaşımına göre Herat, Sistan ve Büst'ü³³ alırken, İmadeddin İsfahanî³⁴ ve Sadreddin Hüseyinî'ye³⁵ göre Herat, Buşenc, Sicistan (yani Sistan) ve Gur, Hasan b. Musa b. Selçuk'a kalmıştır. Fahreddin Razî'nin bu paylaşım ile ilgili anlatımında Herat'ı Hasan Yabgu b. Musa almıştır.³⁶ Mirhând'a göre, Çağrı Bey Davud b. Mikail b. Selçuk Herat'ı kendi amcasına³⁷ yani Selçuk'un torununa değil, oğluna vermiştir. Tüm bu görece geç dönem yazarları, olayların çağdaşı olmayıp ikinci ya da üçüncü el malzemeler kullanmışlardır ki, bu da tutarsızlığı (sebebini) açıklamaktadır. Verdikleri bilgiler ancak Selçukluların yükselişine tanıklık eden Ebu'l-Fazl Beyhakî ve "Sistan Tarihi"nin ana bölümünün bilinmeyen yazarının anlattıklarıyla karşılaştırılarak doğrulanabilir. Maverâünnehir'den Horasan'a gelen ve Selçuklu Devleti'nin temelini atan Yabgu, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey, Beyhakî'de sürekli birlikte görünmekte ve bunlardan ilki bir yerde doğrudan ikincisinin amcası olarak anılmaktadır.³⁸

²⁷ Fyodorov, 1966, s. 146.

²⁸ Koçnev, 1987, s. 159-160.

²⁹ Koçnev, 1979, 15, s. 120-121.

³⁰ Tarih-i Sistan, 1974, s. 343, 344, 349, 357.

³¹ Aynı yer, s. 466, primeç. 985. Bu aynı zamanda, özellikle L. P. Smirnova'nın atıfta bulunduğu ve esas olarak Sistan Tarihi'ne dayanan C. E. Bosworth'un bakış açısıdır (Bosworth, 1968, 5, s. 51).

³² Hocaniyazov, 1979, s. 148, primeç. 1.

³³ Er-Ravendî, I, s. 354.

³⁴ İmadeddin İsfahanî, I, s. 322.

³⁵ Sadreddin Ali el-Hüseyinî, 1980, s. 35.

³⁶ Fahreddin Razî, I, s. 349.

³⁷ Mirhând, 1939, I, s. 460-461.

³⁸ Ebu'l-Fazl Beyhakî, 1969, s. 676.

Ve “Sistan Tarihi”nde 448/1056 yılında (olaylarında) adı geçen Yabgu’nun, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey ile birlikte Türkmenlerin Horasan’a hareketine ve Gazneli topraklarının fethine liderlik ettiği oldukça açıktır.³⁹ Sonuç olarak, Râvendî’nin anlatısı güvenilir olarak benimsenmeli ve Mu’izzü’l-devle lakabının taşıyıcısının Hasan b. Musa değil, Musa Yabgu b. Selçuk olduğu kabul edilmelidir.

Bununla birlikte, İsfahânî/Bundârî ve Hüseyinî’nin anlatıları da, Herat’ın doğrudan yöneticisinin Hasan olduğu anlamında, bir doğruluk payı içermektedir. Darbededinin el-Hasan b. Musa Yabgu olarak geçtiği 439/1047-48 tarihli Herat dinarlarının efsaneleri bizi buna ikna etmektedir. X. yüzyılın sonları ve XI. yüzyılın başlarına ait bol miktardaki erken Karahanlı sikkelerinin incelenmesinin gösterdiği gibi, aynı darphanenin farklı sikkeleri farklı hiyerarşi seviyelerini yansıtabilmektedir.⁴⁰ Mevcut durumda da benzer bir olgu söz konusudur: 435/1043-44; 443/1051-52, 446/1054-55 tarihli Herat dinarlarında Musa Yabgu’nun kendisi, 439/1047-48 tarihli sikkelerde ise oğlu ve vassalı Hasan yer almaktadır.

Benzer şekilde, Sicistan’da dirhemler ya bizzat Yabgu adına ya da Yabgu ile vassalı olan Saffârîlerden Sa’d b. Ahmed ve Nasr b. Ahmed’in adı anılarak ya da sadece Nasr adına basılmıştır.⁴¹ Kısacası, Musa tüm geniş mülkün sahibiydi, bazı bölgelerin doğrudan yöneticileri ise onun vasalları, daha düşük rütbeli yöneticilerdi: Sistan’da eski yerel Saffârî Hanedanının temsilcileri ve bir zamanlar Musa’nın oğlu Buri; Herat’ta diğer oğlu Hasan (bulunuyordu). Birçok el yazması kaynakta, Hasan b. Musa’nın Herat’a sahip olduğu gerçeği, Hasan’ın Musa’nın yerine geçtiği ve kendisinin de paylaşımına katıldığı şeklinde yansıtılmıştır. Bu arada, birincisinden daha yaygın olan ikinci versiyon bu şekilde doğmuştur.

Her halükarda Maverâünnehir’den Horasan’a gelen Türkmenlerin başında Musa Yabgu, Tuğrul Bey Muhammed ve Çağrı Bey Davud, bulunuyordu. Fahreddin Râzî’ye göre, Ali Tegin’in yönetiminde bu Türkmenler Keş ve Nahşeb çöllerinde yaşıyorlardı. Ancak Râzî, Davud, Ebu Talib (yani Muhammed) ve Hasan b. Musa’yı⁴² liderleri olarak adlandırır, ancak burada yine Hasan b. Musa ile Musa b. Selçuk konusunda karışıklık olduğu açıktır. Öyle görünüyor ki S. G. Agacanov Maverâünnehir’deki iki erken Türkmen grubundan birinin Muhammed, diğerinin Davud ve Musa tarafından yönetilmesi (hususunda) şüphe duymamaktadır.⁴³ Bilindiği gibi, Zerefşan’ın orta kesimlerinde, Semerkant ve Buhara arasında yer alan Kermine bölgesi, Moğol öncesi dönemlerde Keş ve Nahşeb Çölü olarak adlandırılan geniş Karşî bozkırına dönüşen bozkırlarla sınırdır (Nahşeb bölgesi bugünkü Karşî vahasına karşılık gelir).

Bu akıl yürütme sırasında, “lehte” argümanlar ağırlıklı olarak verilmiştir. (Peki) “karşı” argümanlar var mı? Önerilen kimliği kabul edersek, 415/1024-25 gibi erken bir tarihte hâlâ

³⁹ Tarih-i Sistan, 1974, s. 356.

⁴⁰ Koçnev, 1984, s. 112-115, 120-121.

⁴¹ St. Album, 1998, s. 69, No: A 1425, B 1425; p. 85, No:1669 A.

⁴² Fahreddin Razî, s. 348.

⁴³ Agacanov, 1969, s. 186.

Kermine'ye sahip olan Musa'nın en azından 448/1056-57 hatta 450/1058-59'a⁴⁴ kadar yaşadığı, yeğenleri Davud ve Muhammed'in ise sırasıyla 451/1059 ve 455/1063'te öldüğü anlaşılmaktadır. Ancak aslında ortada bir çelişki yoktur: Musa, Selçuk'un en küçük oğluydu ve Muhammed ile Davud'un babası Mikail onun ikinci oğluydu⁴⁵; Selçuk'un kendisi de nadir görülen bir uzun ömürlülükle karakterize olmuş ve 100 ya da 109 yaşında ölmüştür.⁴⁶

S. G. Agacjanov el yazması kaynaklara dayanarak, Karahanlı Ali Tegin'in (Ali b. el-Hasan) ilk olarak İsrail (Arslan) b. Selçuk'un başını çektiği Türkmen grubuna ve ancak bu sonuncusu (İsrail), 416/1025'te Gazneli Mahmûd tarafından esir alındıktan sonra Musa, Muhammed ve Davud liderliğindeki başka bir Türkmen grubuna dayandığı sonucuna varmıştır.⁴⁷ Kermine'nin 415/1024-25 yıllarındaki felslerine bakılırsa, Ali Tegin'in onlarla yakınlaşması daha önce gerçekleşmiş ve içlerinden en büyüğü olan Musa'ya Kermine şehri ve çevresi verilmişti.

Bu sikkelerin basılması gerçeğinin de gösterdiği gibi, bu hibe, sadece kendi adına sikke basma gibi çok prestijli bir ayrıcalık ve bunların basımından elde edilen gelirin bir kısmını ya da tamamını elinde tutma gibi kazançlı bir hak da dahil olmak üzere önemli hak ve ayrıcalıkların verilmesini sağlamıştır. Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin biraz daha sonraki olaylara dair anlattıkları, bu hibenin o dönemde ne anlama geldiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. 426/1035'te Yabgu, Tuğrul ve Çağrı, Gazneli Devleti sınırları içindeki Kuzey Horasan'a geldiklerinde, Gazneli sarayına başvurarak Nisa ve Ferava bölgelerinin kendilerine verilmesini talep ettiler ve bunun karşılığında "hükümdarın emrettiği her türlü hizmeti" yerine getirmeyi taahhüt ettiler.

Bir süre sonra Gazneli hükümeti onlarla görüşmek zorunda kaldı ve aralarında Farava'yı alan Yabgu adına da şikâyet mektupları hazırlandı. Selçuklular 428/1036'da Merv, Serahs

⁴⁴ 14. yüzyıl yazarı Yafî'ye göre, Yabgu, Gazneli Ferruhzad'ın (ölümü h. 451) ölümünden önceki yılın sonunda, yani 450'nin sonunda/1058-59'un başında büyük yeğeni Alp Arslan b. Davud tarafından Herat'tan çıkarıldı. Davud, Gazneli Ferruhzad'ın ölümünden önceki yılın sonunda (451'de öldü), yani 450'nin sonunda/1058-59'un başında (Minhacüddin Ömer, 1881, II, s. 102, not 2). British Museum'da saklanan 446/1054-55 tarihli bir Herat dinarının etiketinde (Env. No: B 1536/01) düzenleyicisi için h. 432-456 tarihleri gösterilmektedir, ancak N. Lavik'in (?) son tarihi nereden bulduğunu söylemek zordur. Her halükârda, İbnü'l-Esîr 456/1064'te Herat'ta Fahrü'l-Mülk Yabgu b. Mikail'den bahsetmektedir. Yeğeni Alp-Arslan'a karşı ayaklanan Mikail (İbnü'l-Esîr, 1939, s. 374). S. G. Agacjanov, Çağrı Bey'in 1056 yılında Sistan'daki hutbeyi kendi adına çevirme girişiminin Musa'nın ölümüyle bağlantılı olduğunu öne sürmüştür (Agacjanov, 1991, s. 242, not 40), ancak özellikle bu araştırmacının atıfta bulunduğu "Sistan Tarihi" böyle bir varsayım için gerekçe sunmamaktadır. Bu esere göre, Çağrı Bey adına hutbe 25 Rebiülevvel 448/12 Temmuz 1056'da okunmuş, ardından Yabgu yaptıklarını yüce hükümdar Tuğrul Bey'e şikâyet etmiş, ondan haklarının teyidini almış ve 14 Cemaziyelahir 448/29 Ağustos 1056'da bölgenin başkentine giren oğlu Buri'yi (ikinci kez) Sistan'a göndermiştir (Tarih-i Sistan, s. 355-357). Muhtemelen, aynı notta yer alan, Mu'izzü'd-Devle'nin Musa'nın oğlu Fahrü'l-Mülk'e ait olduğu ve Buri'nin de onun oğlu olduğu, yani Musa'nın torunu olduğu şeklindeki ifadeyle ilgili bir karışıklık da söz konusudur (Agacjanov, 1991, s. 242, not 40).

⁴⁵ Er-Ravendî, I, s. 350.

⁴⁶ Sadreddin Ali el-Hüseynî, 1980, s. 24, 172, primeç. 9.

⁴⁷ Agacjanov, 1969, s. 189; Agacjanov, 1991, s. 27.

ve Baverd'i, "en zor işlere" hazır "egemen birlikler" olarak hizmet etmeleri için bu bölgelerden alınan vergilerin "ücret olarak" kendilerine aktarılması şartıyla bırakmak istediler.⁴⁸ Söz konusu durumda Musa b. Selçuk'un Kermine ve çevresinden elde edilen gelirlerin tamamını (ya da önemli bir kısmını) alma hakkına sahip olduğu düşünülebilir.

Ancak Yabgu burada vergi muafiyetine sahip olsa bile, 415/1024-25 yıllarında Ali b. el-Hasan'dan bahsetmeden sadece kendi adına fels bastırıldığı gerçeğine dayanarak bağımsızlığının derecesini abartmamak ve hatta statüsünü tamamen bağımsız olarak tanımlamamak gerekir: Erken dönem Karahanlı bakır sikkelerinde bir vassalın, otoritesini tanısa bile hükümdarından hiçbir şekilde bahsetmemesi alışılmadık bir durum değildir.⁴⁹

Şikâyet edilen vassal bir bey olan Musa b. Selçuk, efendisi (hükümdarı) Ali b. el-Hasan'a askerlik hizmeti yapmakla yükümlüydü. Bu arada, 416/1025 yılındaki olaylarla ilgili el yazması kaynakların anlatılarında, Mahmûd-ı Gaznevî'nin, Ali Tegin ve müttefiki İsrail b. Selçuk'a karşı askeri eylemlerde bulunduğunu ancak Musa ve yeğenleri hakkında hiçbir şey anlatılmadığı görülmektedir. Bu sessizliğin Orta çağ yazarlarının bilgi eksikliğiyle mi yoksa Musa'nın güvenilmez bir vassal olduğu ve vassallık görevlerinden kaçtığı gerçeğiyle mi açıklandığını söylemek zordur.

Her ne olursa olsun, 416/1025'ten sonra, yani Gazneli birliklerinin geri çekilmesinden ve Ali b. el-Hasan'ın Maverâünnehir'in merkezine dönmesinden sonra bile Musa, Zerefşan vadisindeki konumunu korumuştur. Bu durum, 419/1028 yılında Kermine felslerinde Yabgu isminin bulunmasıyla kanıtlanmaktadır. Elbette, ismin oldukça yaygın kullanımı göz önüne alındığında, teorik olarak başka bir Selçuklu (hanedan üyesine)'ya atfedilebilir. Bununla birlikte, 415/1024-25 tarihli felslerde anılan Musa'yı hatırlatmaktan başka bir şey yapamayacağı için, Selçuklu soyundan gelen herhangi birinin şimdi bunu kullanması pek olası değildir: (Nitekim) aynı adı taşısa bile, açıkça başka bir referans biçimini tercih ederdi. 419/1028 tarihli felslerde Yabgu adının altında Seyfü'd-devle lakabı yer almaktadır; M. N. Fyodorov da bunu 415/1024-25'te Mu'izzü'd-devle lakabını sikkelerin üzerine koyan hükümdara atfetmiştir.⁵⁰ Bu lakabın böyle bir değişikliğe uğraması hiçbir şekilde ihtimal dışı değildir. Ancak kelimelerin sıralanışı endişe vericidir. Selçuklu sikkelerinde, en erken sikkelerden başlayarak, lakap olması gerektiği gibi isimden önce gelirken 446/1054-55 Herat dinarlarında Mu'izzü'd-devle Yabgu (ifadesi) yer almaktadır. Çoğu durumda aynı kelime sıralaması, 415-19 tarihli Kermine felslerinin geleneklerinde yer aldığı Karahanlı sikkelerinde⁵¹ de gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Yabgu adı ve onu takip eden lakap Seyfü'd-devle büyük olasılıkla bir değil, iki farklı kişiye atıfta bulunmaktadır. E. Tsambaur, (B. Dorn'a göre) 419/1028 değil, 409/1018-19 tarihini vererek Seyfü'd-devle'nin Çağrı Tegin⁵² olduğunu öne sürmüş ve açıkça 406-07/1015-17 tarihli Buhara sikkelerinde adı ve/veya

⁴⁸ Ebu'l-Fazl Beyhakî, 1969, s. 576-577, 602, 617-618.

⁴⁹ Koçnev, 1984, s. 112-113.

⁵⁰ Fyodorov, 1966, s. 54.

⁵¹ Koçnev, 1993, s. 15.

⁵² Zambaur, 1968, I, s. 207, Anm. 1.

ünvanı yer alan Seyfü'd-devle Çağrı Tegin el-Hüseyn b. Mansûr'a atıfta bulunmuştur.⁵³ Ancak 407/1016-17'den sonra bu Karahanlı prensine ait bilinen herhangi bir sikke referansı bilinmemektedir. Seyfü'd-devle lakabı, Karahanlı Muhammed b. Nasr'ın sikkelerinde, özellikle 415/1024-25'te ilak dirhemlerinde de yazılmıştır, ancak Muhammed'in mülkleri her zaman Maverânnehir'in kuzeydoğu bölgeleriyle sınırlıydı.⁵⁴ Ancak asıl mesele bu değil, Karahanlı hükümdarının, ister el-Hüseyn b. Mansûr, ister Muhammed b. Mansûr ya da bir başkası olsun, Selçuklu Yabgusunu kendi hükümdarı olarak tanımayacağıdır. Seyfü'd-devle lakabının taşıyıcısını Selçuklu soyundan gelenler arasında aramak daha mantıklıdır. İbn el-İbri (Barebrey)'in⁵⁵ "Mücmelût-tevârih ve'l-kısas" adlı eserine ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye⁵⁶ göre, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in kuzeni İbrahim Yınal'ın böyle bir lakabı vardı. Selçuklu fetihlerinde önemli bir rol oynadı, başlıca Türkmen liderlerinden biri olarak toprakların bölünmesine katılmış, Kuhistan ve Cürcan'ı almış ve 450/1059'daki onun için ölümcül isyan sırasında yüce sultanın tahtını bile talep etmişti.⁵⁷ İbrahim Yınal'ın Horasan'da ortaya çıkmadan önceki akıbeti hakkında güvenilir bir bilgi yoktur, ancak Yabgu, Tuğrul ve Çağrı'ya Maverânnehir'de eşlik ettiği açıktır: onların önderliğindeki Türkmenler Harezm'e gitmek üzere oradan ayrıldıklarında, aralarında S. G. Agadjanov'a göre adlarını İbrahim Yınal'ın adından alan büyük bir "Yinalov", "Yinalian" (Yınallılar) grubu vardı.⁵⁸ Doğru, "Mes'ûd Tarihi"nde 429/1038⁵⁹ yılı olaylarıyla ilgili anlatıda İbrahim'in adı genç olarak geçmektedir, ancak böyle bir tasdiğe güvenmek gerekli değildir: Beyhakî'nin kendisi 45 yaşında hala genç sayılıyordu⁶⁰ ve Ali Tegin'in oğlu 426/1035'te⁶¹ "deneyimsiz genç" ve "zayıf çocuk" olarak adlandırılıyordu ancak 417/1026-27'de sikkelerde adı geçiyordu.⁶² Dolayısıyla, 419/1028 tarihli Kermine felsinde Musa'nın yeğeni Seyfü'd-devle İbrahim Yınal'ın, Musa Yabgu b. Selçuk'un vassalı olarak geçtiğini varsaymamızı engelleyen hiçbir şey yoktur.⁶³

İnanç Köküz'den (?) bahsedilen 417/1026-27 tarihli Kermine felsinin kime ait olduğunu belirlemek kolay değildir. Bu sikke M. N. Fyodorov tarafından Yusuf b. Musa'ya atfedilmişse de, yukarıda gösterildiği gibi, sikkeler üzerinde Yusuf'un Kermine'de kaldığına dair izler bulunmamaktadır. Selçuklu tarihi hakkında bize ulaşmayan erken (döneme ait) (XI. yüzyıl)

⁵³ Koçnev, 1995, s. 232-233, No: 412-417; s. 235, No: 444, 445.

⁵⁴ Koçnev, 1987, s. 120-123.

⁵⁵ Agacanov, 1969, s. 200-201, primeç. 1; s. 219, primeç. 1.

⁵⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1968, s. 16.

⁵⁷ Agacanov, 1969, s. 213-219.

⁵⁸ Agacanov, 1969, s. 200, primeç. 1.

⁵⁹ Ebu'l-Fazl Beyhakî, 1969, s. 675.

⁶⁰ Ebu'l-Fazl Beyhakî, 1969, s. 35.

⁶¹ Ebu'l-Fazl Beyhakî, 1969, s. 548, 577.

⁶² B. Koçnev, 1997, s. 31, tabl. 2, No: 7.

⁶³ İbnü'l-Esîr, İbrahim Yınal'dan Tuğrul Bey'in amcasının oğlu olarak bahsederken (İbnü'l-Esîr, 1939, s. 372), Barebrey ise Yusuf'un oğlu olarak anlatır (Agacanov, 1969, s. 200-201, primeç. 1). Reşidüddîn'e göre Selçuk'un oğullarından birinin adı gerçekten Yusuf'tur (Sadreddîn Ali el-Hüseynî, 1980, s. 172, primeç. 10).

bir eser olan “Melik-nâme”yi kullanan Mîrhând, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey’in paydaşı, Türkmenlerin üçüncü lideri (yani Musa b. Selçuk) İnanç-bek olarak adlandırmaktadır.⁶⁴ Musa Yabgu’dan 415/1024-25 ve 419/1028 tarihli Kermine felslerinde bahsedildiğine göre, 417/1026-27 tarihli Kermine sikkesinde de farklı bir biçimde, İnanç Köküz (?) olarak anılmış olması muhtemeldir. Aynı felsin diğer yüzünde padişah ünvanı yer almaktadır. Katalogdan anlaşıldığı kadarıyla T. Hocaniyazov ve onun Selçuklu sikke ünvanlarına⁶⁵ ilişkin listesine göre, bu ünvan Selçuklulara özgü değildir. Ancak sikke yazıtlarına ilk dahil eden Karahanlılar için oldukça yaygındır.⁶⁶ Padişah ünvanı, 420/1029 tarihli Kermine felsleri de dahil olmak üzere Ali b. el-Hasan’ın⁶⁷ sikkelerinde sıklıkla bulunur. Dolayısıyla, İnanç Köküz’ün (?) efendisi (hükümdarı) Ali’dir ve bu doğaldır.

Bahâ (?)-üdevle Cebrail b. Muhammed’in (adının) bulunduğu 420/1029 tarihli başka bir Kermine felsini çözümlmek daha da zordur. O dönemde Zerefşan Vadisi’nde, Buhara’da, Semerkant’ta, İştihan’da ve Soğd’da basılan sikkelerde oldukça farklı kişiler görülür: Karahanlılar Ali b. el-Hasan ve oğlu Yusuf.⁶⁸ (Ayrıca) 415-19/1024-28’den beri Karahanlı çağdaşları arasında Cebrail b. Muhammed adını taşıyan kimse bilinmemektedir. Kermine Selçuklulara verildiğine göre, Cebrail’in onların arasında olması da muhtemeldir. Cebrail (Cebriil, Cibril), İncil’deki Gabriel isminin Arapçalaştırılmış şeklidir. El yazması kaynaklarda göre bilinen tüm Selçuk oğulları, farklı yazarlar farklı sayılar verse de, İncil kökenli isimlere sahiptir. Nitekim Reşidüddîn oğullarından beşinin (İsrail, Mikail, Musa, Yusuf ve Yunus), Ravendî dördünün (İsrail, Mikail, Yunus ve Musa), Barebray ise üçünün (Mikail, Musa ve Arslan, yani İsrail) ismini verir.⁶⁹ Selçuk’un kendisi de sonradan Müslüman olmuştu ve İslam’ı kabul ettikten sonra, genel olarak Müslüman çevrelerde ve özellikle de yeni Müslüman olanlar arasında çok popüler olan Muhammed Peygamber (SAV)’in adını almış olması oldukça muhtemeldir. Eğer öyleyse, Cebrail b. Muhammed, bilinen el yazması kaynaklarda adı geçmeyen bir başka Selçuklu oğlu olabilir. Bunda imkânsız bir şey yoktur: Selçukluların başlangıçta kendi tarihsel gelenekleri yoktu (ve olamazdı), bu yüzden tarihlerinin erken dönemleri hakkındaki bilgiler az, çelişkili ve hatta yanlış. Cebrail’in kökenine dair önerilen versiyon daha da kabul edilebilirdir çünkü Selçuk’un en az iki oğlunun -İsrail⁷⁰ ve şimdi ortaya çıktığı üzere Musa Yabgu- kesinlikle Ali b. el-Hasan’ın hizmetindeydi.

Bu versiyonda ısrar etmenin gerekli olmadığını söylemeye gerek yok, bu yüzden Selçuklulardan bahseden Kermine felsleri serisinin 419/1028 veya 420/1029 sikkeleriyle sona erip ermediği açık değildir. Her halükarda, 420/1029 tarihli Kermine fels türlerinden birinin (No. 5) artık hiçbir şekilde Selçuklularla bağlantılı olmadığı açıktır. Üzerinde yer

⁶⁴ Mîrhând, 1939, s. 457.

⁶⁵ Hocaniyazov, 1977, s. 110-117.

⁶⁶ Gafurov, 1987, s. 74.

⁶⁷ Koçnev, 1995, s. 251, No: 704; s. 252, No: 710, 713, 723-725.

⁶⁸ Koçnev, 1997, s. 31-32, tabl. 2.

⁶⁹ Sadreddîn Ali el-Hüseynî, 1980, s. 172, primeç. 10.

⁷⁰ Agacanov, 1969, s. 187-190.

alan ilek (ön yüz) ve padişah (arka yüz) ünvanlarından ilki kesinlikle Ali b. el-Hasan'a⁷¹ aittir, ikincisinin sikke üzerindeki aidiyeti hiçbir şekilde belirtilmemiştir, ancak bu belirtilmeme durumu onun da Ali'ye atıfta bulunduğunu düşündürmektedir. 415/1024-25 yılına kadar Kermine'de hiç darphane yoktu⁷² ve 420/1029'dan sonra birkaç yüzyıl boyunca burada sikke üretimine devam edilmedi.⁷³ Nispeten küçük ve kısa ömürlü bir seri olan Kermine felslerinin ortaya çıkışı, muhtemelen geçici bir ekonomik ihtiyaçtan ya da Kermine'nin kısa süreli bir refah döneminden kaynaklanmamıştır. Daha ziyade, bunların basılmasının nedenleri daha farklı bir düzlemde aranmalıdır. Felslerin basımı, Kermine'nin Selçuklulara verilme süresi boyunca devam etmiş ve Selçuklular Kermine üzerindeki haklarından mahrum bırakıldıklarında, burada tamamen Karahanlı felsleri basılmıştır. Başka bir deyişle, bu son sikkeler, Kermine'nin Selçuklulara verilme dönemini ve Karahanlılar yönetimi sırasında Kermine darphanesinin faaliyetlerini sembolik olarak sona erdirmiştir. Yukarıda anlatılanlar şu şekilde özetlenebilir. İncelenen sikkelerin gösterdiği gibi, 415/1024-25 ve 419/1028'de ve muhtemelen 417/1026-27'de Kermine bölgesi Selçuklu Mu'izzü'd-devle Musa Yabgu b. Selçuk'a aitti. Zerefşan havzasının bu kısmı, merkezi Maverâünnahir'in Karahanlı hükümdarı Ali b. el-Hasan tarafından kendisine verilmişti. Musa burada o kadar önemli hak ve imtiyazlara sahipti ki, Karahanlı hükümdarının adını anmadan sadece kendi adına sikke (sadece bakır olanları) bastırabiliyordu. Musa 419/1028'de bu hakları başka bir hükümdarla, Seyfü'd-devle lakabını taşıyanla, yani muhtemelen yeğeni İbrahim Yınal ile paylaştı. 420/1029'da Kermine bölgesi muhtemelen Musa'nın kardeşi olan Cebrail b. Muhammed tarafından yönetiliyordu. En geç 420/1029'da Selçuklular Kermine üzerindeki haklarından mahrum bırakıldılar.

Dolayısıyla küçük bir grup Kermine felsi, Karahanlılar ile Selçuklular arasındaki ilişkilerin ve Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucularından Musa b. Selçuk'un erken dönem siyasi kariyerinin el yazması kaynaklarda yer almayan ve bilinmeyen sayfalarını açmaktadır.⁷⁴

⁷¹ Koçnev, 1997, s. 22.

⁷² Doğrusu, Tsambaur (H. M. Fren'e atıfta bulunarak) 389/999 tarihli bir Gazneli Kermine dirheminden bahseder (Zambaur, 1968, I, s. 207), ancak burada açıkça bir yanlış anlama vardır: Maverânnehir'in merkezi için güvenilir bir Gazneli sikkesi hiç bilinmemektedir ve 389/999 için tarihsel olarak imkânsızdır. Çünkü o dönemde Mahmûd-ı Gaznevî gücünü Zerefşan Vadisine yaymaktan başka bir şeyle meşgul idi.

⁷³ E. Zambaur, son Kermine sikkesini 424/1032-33 felsi olarak adlandırır (Zambaur, 1968, I, s. 207), ancak aslında Debusiye'de darbedilmiştir. (Koçnev, 1995, s. 274). Bu nedenle, 420/1029 felsinden sonra Kermine'de basılmış bir sonraki sikkeleri 955/1548-49 Şeybanî tamgalıdır (Davidoviç, 1992, s. 316, No: 1433-1436). (Bunun dışında) h. 91 veya 92 yılına ait yayınlanmamış bir Kermine bakır sikkesinden haberdarım.

⁷⁴ 415-20/1024-29 tarihli Kermine felsleri 1992 tarihli makalemin konusuydu (Koçnev, 1992, s. 31-32). (Bu çalışma) Bir yayın için tasarlanan ancak başka bir yayında yayınlanan bir makalenin temelini oluşturdu (Koçnev, 1998, s. 5-15). Nispeten geniş bir okuyucu kitlesine yönelik olan bu makalenin özgünlüğü, karakterini (özellikle sikke tanımlarının olmaması), hacmini ve diğer pek çok şeyi belirledi. Bu nedenle, aynı konuyu gerekli bütünlükle tekrar ele almanın mümkün olduğunu düşündüm.

Kaynakça

- Agacanova, S. G. (1969). *Oçerki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.* Aşkabad.
- Agacanova, S. G. (1991). *Gosudarstvo Sel'cukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv.*, Moskva.
- Atahocayev, A. H. ve Koçnev, B. D. (1993). Dva klada kufičeskih monet iz Uzbekistana, - v: *Bartold'ovskiy cteniya, God desyatyi, Tezisi dokladov i soobščeniya*, Moskva.
- Bagirova, S. G. (1987). Soçineniya "Tatimma 'Sivan el-Hikme' el-Beyhakî kak obrazets srednevekovogo entsiklopedičeskogo spravoçnika, Taşkent.
- Bartold, V. V. (1963). "Oçerk istorii turkmenskogo naroda", - v: Soç., T. II, Ç. I, Moskva.
- Bartold, V. V. (1964). "Ali-tegin" - v: Soç., T. II, Ç. 2, Moskva.
- Bartold, V. V. (1968). "Dvenadtsat' leksiy po istorii turetskih narodov Sredney Azii", - v: Soç. T. V, Moskva.
- Beradze, G. G. (1985). "O naçale monetnogo çekana v gosudarstve Sel'cukov", - v: *Numizmatika i epigrafika Vostoka, XXIII, Leningrad*, s. 48-49.
- Bosworth, C. E. (1968). *The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)*, in: *The Cambridge History of Iran, Vol. 5, Cambridge.*
- Davidoviç, Ye. A. (1992). *Korpus zolotih i serebryanih monet Şeybanidov (XVI v.)*, Moskva.
- Drevnetyurkskiy slovar' (1969). Leningrad.
- Ebu Said Gerdiżi (1991). *Zeynü'l-ahbâr, Ukraşeniye izvestiy, Razdel ob istorii Horasana*, Per. s pers. A. K. Arends, Taşkent.
- Ebu'l-Fazl Beyhakî (1969). *İstoriya Masuda (1030-1041)*, Pers., vved., komm, i pril. A. K. Arends, İzd. 2-ye, dopolnennoye, Moskva.
- Er-Ravendî, Rahatü's-sudur, İzvleç. v per. A. A. Romaskeviça, - v: MİTT, T. I.
- Fahreddîn Razî, Câmü'l-ulum, İzvleç. v per. S. Volina, - v: MİTT, T. I.
- Fraehn, M. (1826). *Recensio numorum muhammedanorum...*, Petropoli.
- Fraehn, M. (1855). *Nova supplementa ad Recensionem numorum muhammedanorum...*, Petropoli.
- Fyodorov, M. N. (1966). "İz istorii vzaimootnoşeniya karahanidov i sel'cukidov do obrazovaniya sel'cukidskogo gosudarstva (İstoriko-numizmaticheskiy ekskurs)", - v: *Obščestvenniye nauki v Uzbekistane.*
- Fyodorov, M. N. (1972). "Politiçeskaya istoriya Karahanidov v kontse X-naçale XI v. - v: *Numizmatika i epigrafika, X, Moskva.*
- Gafurov, A. (1987). *İmya i istoriya - Ob imenah arabov, persov, tacikov i tyurkov*, Moskva.
- Hocaniyazov, T. (1972). "K voprosu o naçale monetnogo çekana v gosudarstve Velikih Sel'cukov", - v: *Numizmatika i epigrafika, X, Moskva.*
- Hocaniyazov, T. (1977). *Denejnoye obraşçeniye v gosudarstve Velikih Sel'cukov*, Aşkabad.
- Hocaniyazov, T. (1979). *Katalog monet gosudarstva Velikih Sel'cukov*, Aşkabad.
- İbnü'l-Esîr (1939). *El-Kâmil fi't-Tarih*, İzvleç. v per. İ. N. Lemanov ve S. Volin, - v: *Materiali po istorii turkmen i Turkmenii, T. I, Moskva-Leningrad.*
- İmadeddîn İsfahanî, *Nusret'ül-fetre ve usretü'l-katre (v sokraşçenii al-Bundarı)*, İzvleç. v per. S. Volina, - v: MİTT, T. I.
- Klyaştorniy, S. G. (1986). "Formi sotsial'noy zavisimosti v gosudarstvah koçevnikov

- Tsentral'noy Azii (konets I tısaçeletiya do n.e. - I tısaçeletiya n.e.”, - v: *Rabstvo v stranah Vostoka v sredniye veka*, Moskva.
- Koçnev, B. (1997). “Histoire de ‘Ali Tegin, souverain qarakhanide de Boukhara (XIe siècle), vue à travers les monnaies”, - en: *Cahiers d'Asie centrale*, No: 5-6, Tachkent-Aix-en-Provence, s. 19-32.
- Koçnev, B. D. (1979). “Zametki..., Ç. 2, - v: *İstoriya material'noy kul'turi Uzbekistana*, Vıp. 15, Taşkent.
- Koçnev, B. D. (1984). “K metodike issledovaniya rannekarahanidskih monet kak istoričeskogo istoçnika”, - v: *İstoçnikovedeniye i tekstologiya srednevekovogo Blijnego i Srednego Vostoka (Bartol'dovskie çteniya -1981)*, Moskva.
- Koçnev, B. D. (1987). “Zametki po srednevekovoy numizmatike Sredney Azii”, Ç. 8, - v: *İstoriya material'noy kul'turi Uzbekistana*, Vıp. 21, Taşkent.
- Koçnev, B. D. (1990). “Klad felsov X-XI vv. iz Samarkandskoy oblasti”, - v: *Arheologiya Sredney Azii*, Tezisi dokladov, Taşkent.
- Koçnev, B. D. (1992). “Drevneyşiy monetı s upominaniyem sel'cukidov”, - v: *Kratkiye tezisi dokladov numizmatičeskoy konferentsii*, SPb.
- Koçnev, B. D. (1993). *Karahanidskiye monetı: İstoçnikovedçeskoye i istoričeskoye issledovaniye*, Avtoreferat diss. na soisk. uç. stepeni doktora ist. Nauk, Moskva.
- Koçnev, B. D. (1995). “Svod nadpisey na karahanidskih monetah: antroponimı i titulatura (Çast' 1)”, - v: *Vostoçnoye istoričeskoye istoçnikovedeniye i special'niye istoričeskiye distsiplini*, Vıp. 4, Moskva.
- Koçnev, B. D. (1998). “Naçal'niy etap sel'cukidskoy çekankı”, - v: *Moneta: Mejdunarodniy numizmatičeskiy al'manah*, Vıp. 5, Vologda.
- Minhacüddîn Ebu Ömer-i Osman (1881). *Tabakat-ı-Nasiri: A General History of the Muhammadan Dynasties*. Transl. by H. G. Raverty, Vol II, London.
- Mîrhând (1939). *Ravzatü's-safa*, İzvleç, v per. pod red. A. A. Romaskeviça, - v: MİTT, T. I, Moskva-Leningrad.
- Sadreddîn Ali el-Hüseynî (1980). *Ahbarü'd-devletü's-Selçukiyye (Zübdetü't-tevarih fi ahbarü'l-umera ve-l-mülükü's-Selçukiyye) = (Soobşçeniya o Sel'cukskom gosudarstve: Slivki letopisey, soobşçayuşçih o Sel'cukskih emirah i gosudarah*, İzd. teksta, per. vved., primeç. i pril. Z. M. Bunyatova, Moskva.
- Smith, J. M. ve Plunkett, F. (1968). “Gold Money in Mongol Iran”, *The Journal of the Social and Economic History of the Orient*, Vol. II, Leiden.
- St. Album, *A Checklist of the Islamic Coins*, Sec. Edit. Santa Rosa, 1998.
- Şemsüddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî (1968). *Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan*, Yayınlayan Ali Sevim, Ankara.
- Tarih-i Sistan (1974). “*İstoriya Sistana*”, Per., vved. i komm., L. P. Smirnovoy, Moskva.
- Zambaur, E. (1968). *Die Münzprägung des Islams*, Bd. I, Wiesbaden.